

lemében történt, hatása mégsem ez lett. Különleges, baljós dolgok történtek, biblikus látomásokat rögzít a Prédikátor naplója. A Földmérőnek pedig meghal szeretett Katája, ő maga pedig eltűnik. „Mintha a föld nyelte volna el, mondogatták a városban”. (Idézetek: *Magunk Meridiánja*). A folyóág valóságosan létezett egykor, a meridián csak egy képzetes vonal. A naprendszer működési törvényei kötik össze őket. Az ember ezeket a törvényeket felismerheti, de módosítani nem képes rajtuk, sorsát csak ezekhez alkalmazkodva élheti meg.

Az emlékezés időutazás, és nem kötődik szükségképpen a kronológiához. Amikor a múlt felidéződik, jelentkezik, az élő átléphet a múltba, abba is, amelyben ő maga még nem is létezett, s ebből a múltból visszajuthat a jelenbe, olykor magával hozva a régen megholtakat is. A képzelet játéka, a látomás valóságként jelenhet meg, mint a *Rókakucsmás nő* zárlatában, ahol az utcát söprő néni távozása után a holt édesanya halad végig az utcán, majd mellé társul a címszereplő is. A Proustra is visszautaló módszert az első kötet egyik novellája pontosan leírta: „Elég egy apróság, egy íz, valami szagfoszlány, egy szó, vagy mint most is, a holdkelte egy idegen helyen, és megrohan a múlt, látom a Szomszédot, jellegzetes, hintázó járását, átimbolyog a csorda által fölvert gyögyházzsínú felhőn az utca másik oldaláról. Aggódva nézem, mert úgy látszik, két csizmás lába menten összegabalyodik, s ő elvágódik a porban, de ez nem következik be soha, vagy csak igen ritkán, és akkor sem az én szemem láttára.” (*Láttam fakó lovát*)

Az *Árapály a Vizes utcán* novellaciklusában alakok, tárgyak, helyszínek, események hitelesen, szimbolikusan, mítoszi sugárzással, jó atmoszférikus egységben jelennek meg. Elődei, emlékei mindenkinek vannak. Szépen és jól, teljes esztétikai élményt nyújtva írja le Jámborné Balog Tünde az emlékezet működését, súlyát, emberi, erkölcsi megtartó erejét. Tanúsítva, hogy a múltat nem lehet eltörölni. A holt folyó könyve nem a felejtésé, hanem az emlékmegőrzésé.

Vasy Géza

„Immanens irodalomtörténet”

Szigeti Lajos Sándor:
Verssor(s)ok
Széphalom
Könyvműhely, Bp., 2005.

Nomen est omen. A *Mezey Katalin* vezette kiadó igazi szellemi műhely és vállalja célkitűzése és neve minden ódiáját. Missziót teljesítve jelentet meg irodalomtörténeti, elméleti alkotásokat, mikre szükség, komoly igény van. Anyagiakban megtérülő hasznot nemigen remélhet az ebből a szempontból (!) önzetlenül munkálkodó alkotógárdája. Nincs terem sorolni a műveket, melyekkel a „Széphalom” tágitotta szellemi horizontunkat. Megemlítem pusztán: Szigeti Lajos Sándornak ez a hetedik önálló könyve, s a második immár, melyet a „Könyvműhely” gondozott. 1996-ban hangütésében, számos elemében a mostani munkát előző, az *Evangélium és esztétikum, Bibliai motívumok a modern költészetben* jelent meg tőle a kiadónál. Az egyszerűségével is megragadó, fekete-fehér borítótér (Reuter Katalin munkája) a szerző fia, Szigeti Bálint „Nagyapám emlékének” című síküveg kompozícióját adaptálja. A végtelenbe futó sínpárok képe tisztelgés a mozdonyvezető apa-nagypapa életműve előtt, ugyanakkor érzékeny utalás a kötet érzelmileg telített, a lét végső kérdéseit is érintő több tanulmányára. A munkának az emocionális jellegét hangsúlyozom itt, ahogy Szigeti is teszi a bevezetőjében. Jeleznem kell mégis az erős elméleti alapozást. Irodalomtörténésünk korai alkotásainak is sajátja volt az már. Gondolok elsősorban a motívumértelmezéseit bemutató, mára fontos hivatkozási alapul szolgáló, 1988-as, *A József Attila-i teljességigény* című monográfiájára. Talán régi barátságunk (is) felhatalmaz, hogy az egykori, a tizennyolc éves Szigeti Lajos egyik nekem írt levélből idézzek pár sort. A beszámoló előrevetíti későbbi, teoretikus hajlamát: „Nemrég szereztem két igen jó könyvet. Az egyik Arnold Hauseré, a másik Jakobsoné. Persze, el nem olvastam őket, csak olvasgattam, de eltettem őket »jobb időkre«”. (Pécsett, 1969. aug. 2.) Hozzáteszem, hogy mindkét mű éppen akkor jelent meg magyar fordításban.

Zárom a szubjektív kitérőt és az ötletes című kötet bemutatására térek. Fülep Lajos 1952-es kritikájának példáját hívom segítségül. Nagy öröm, hogy a mester munkái iránt – ez Fodor András érdeme is! – ma is élénk az érdeklődés. (Ady *Új versek* kötete – Ilia Mihály emlékeztetett rá – éppen száz éve jelent meg. Gyakran feledjük, hogy első érdemi méltatását Fülep írta az Ország című lap 1906. március 7-i számában.) Az általa igen-igen tisztelt *Lyka Károly* tanulmányáról

Megjelent az IRODALMI JELEN júliusi száma!

Pollágh Péter, Sebők Zoltán, Berka Attila, Faludy György, Bodansky György, Bächer Iván, Kormos Anett, Vezényi Pál, Kőbányai János, Kerekes Tamás, Mózes Attila, Bokros László, Bányai Tamás, Puskel Péter írásai;

G. István László, Acsai Roland, Dankuly Csaba, Weiner Sennyei Tibor, Bágyoni Szabó István, Zudor János, Eszteró István, Fűri Mária, Borbély Szilárd versei;

Interjú Csongrádi Katával;

Kritika Kőrösi Zoltán, Falesik Mari, Buda Ferenc, Márkus András, Muszka Sándor, Cseh Zoltán, Gergely Edit, Domokos Pál Péter könyveiről;

Film- és színházkritika;

Beszél a palackból – Szűcs Géza, *A bőség zavara* – Onagy Zoltán, valamint Sándor vezgyok év is! – Johann von Kronstadt rovata.

szólva indítja így az elemzést: „A dicsérettel kezdődő, hibák megmondásával, javító szándékú tanáccsal végződő bírálat már szokásos formája helyett ez a rövid ismertetés mindjárt az elején túl akar lenni a megrováson, hogy a zavartalan örömmön végezhesse.” Őt követem Szigeti Lajos Sándor könyvéről szólva, és sorolom a megjegyzéseimet, az általam hibának gondolt momentumokat, hogy aztán az erényeknél időzhessek. A szerző a műfajban, különösen napjainkban és saját előző köteteihez mérten is, szokatlanul terjedelmes munkát adott a kezünkbe. Több ötszáz oldalnál, és talán – témái szerint is – érdemes lett volna két kötetben kiadni részben a tanulmányokat, másrészt egyes recenziókat és emlék- vagy megnyitó beszédeket. Az „átfedésekért”, „a szükségesnek vélt ismétlésekért” ugyan elnézést kér, én mégis, gondosabb szerkesztéssel, elkerülhetőnek tartom azokat az újabb kiadás esetén. Nem látom szükségét a német nyelvű dolgozat közlésének (*Kriseologie und Modernität in der Dichtung*, Bernát Árpád 60. születésnapjára.), hiszen gondolatmenete, példatára a kötet más írásaiban is megtalálható. Bár a fordítások becse valóban megéri az ízeletést. Bántónak érzem továbbá a szinte szó szerint megismételt passzusokat más-más tanulmányokban. Ami különböző időben, kiadványban érthető és szükséges, esetleg elkerülhetetlen, az a kötetbe szerkesztett darabokat olvasó számára már zavaró lehet. Különösen az, ha az ominózus részletek egymáshoz olyan közel kapnak helyet, mint pl. az első tanulmányt záró rész és a következő, a *Ritmus és globalizáció* című indítása (41–45., valamint a 49–52.). Hasonló a helyzet *Utassy József* képversével (*Az én keresztem*). A példa kétségtelenül telitalálat. Háromszor szerepel azonban a könyvben, és ez már gyengítheti még a remekmű hatását is. Helyesnek érzem ugyanakkor, hogy a gondolati ív és a pillérek erősítése érdekében Szigeti az előző tanulmányköteteiben megjelent munkáit is felhasználja, beépíti. Méltánylandó az különösen a *(De)formáció és (de)mitologizáció* című (Suprasegmentum, Szeged, 2000.) nagyon kicsi példányszámban kiadott munka esetében. Nem szerencsések viszont az olykori hosszú mondatok. Esetenként nehezítik az egyébként közérthetően megfogalmazott gondolatok befogadását. (Feltételezem, hogy ebben már az „áldva-átkozott” számítógép is ludas. Pl. 43.) A *pásztortűz* (1921–1944) című kolozsvári folyóirat bemutatása értékes, hiányt pótló munka (*Meghalt a Nagy Pán?*). Panaszlom azonban, hogy *Áprily Lajos* versét a *Patroklos alszik* címűt, amelynek alcíme A halott Ady emlékének két költeménynek véli, így fűz kommentárt is hozzá (239.). Fájó ez azért is, mert közismert, nemrég még antológia-

és szavai darab volt. Ha pedig engedünk a szerző feddést is rejtő biztatásának és „kézbe vesszük” a lap 1921-es évfolyamát, annak 77. lapján is bizonyágot kapunk Szigeti figyelmetlenségéről. Végül pedig sokkallom a tizenöt mottót. Értem a szándékot, hogy a kötetben nagy gonddal vizsgált alkotókra így is igyekszik – már előzetesen – fölhívni a figyelmet. A súlyos citátumok egy csokorba szedve azonban inkább halványítják egymás fényét, mintsem sugárzóbbá tennék azt. A tanulmánykötet erényei viszont az említett fenntartások, a jelzett és egyéb tollhibákat hamar feledtetik.

A könyv jellegét leginkább meghatározó dolgozatokat olvasva világossá lesz, hogy Szigeti Lajos Sándor, igen üdvözölhetően, korábbi munkáiban kialakított vizsgálati módszerét fejleszti hatékonyan tovább. Leginkább a *Modern hagyományra* (Lord, Bp., 1995.) gondolok, amiről így nyilatkozott: „...alapvető feladata volt: szempontokat adni egy immanens költészettörténet megfogalmazásához.” A meghatározó motívumok kiválasztása, történetiségük és főbb sajátosságaik alapján lényegében „a modernség genealógiája-kialakulásának és mibenlétének kérdése” volt az *Evangélium és esztétikum* tárgya. Jórészt hasonlóan építkezők, némiképp árnyaló jellegűek a *Verssor(s)ok* írásai. Tehát az előző kötetek bázisán bővíti, főként pedig erősíti saját kánonját, a preferált alkotói kört bemutatva (*Baka István, Bertók László, Körmendi Lajos, Nagy Gáspár, Tornai József, Utassy József* és mások). A kötet hét fejezetre osztva, huszonnyolc írást tartalmaz. Esetenként egymást kiteljesítő, máskor látszólag (!) nehezen összeköthető dolgozatokat (líra-próza; XX. századi vagy korábbi klasszikus és a kortárs szerzők). Mégis az azonos, az immanens irodalomtörténeti látásmód által egységbe fogott munkák ezek.

A bevezető, a nagy ívű tanulmány, a *Líra az ezredfordulón* valóban a kötet szemléletét előlegezi, ami megnyerően szubjektív, ugyanakkor szigorúan, de sohasem szárazon elemző. Esszékről, azaz kísérletekről lesz szó, a kifejezés montaigne-i értelmében. *Gyergyai Albert* fogalmazta meg azt, hogy jó művelői a műfajnak, „akiknek van stílusuk és mondanivalójuk is hozzá.” Szigeti vitathatatlanul közéjük tartozik. Hiszem, hogy ez az irodalmári attitűd a legmegfelelőbb, különösen a kortárs alkotások bemutatására és értékelésére. Az ezredforduló lírájának forrásvidékeit is kutatva Szigeti Lajos Sándor egy régi görög mesével kezd. A kiüresedés a szabadságban élés képességétől foszt meg – mutat rá a parabola. Azzal pedig a költészetünkben is tükröződő mai közéletünkre utal. Majd briliáns példabeszédet idéz, *Bálint György* művét, *A szavak felkelése* címűt (1938), ami jól asszociálható a „poszt-

modern” alkotói világlátás dilemmáival. Az erdélyi Székely János a „huszadik századi magyar irodalom egyik legkülönösebb alakja” (Szakolczay Lajos) ezt így fogalmazta meg az 1970-es évek közepén: „Megrömlött a szó lelkiismerete – mondom – a kényes ízlés már csak szégyenkezve veszi szájára, lehetőleg el is kerül. (A valódi világ, Osiris-Századvég, Bp. 1995., 237.). Az elidegenedés életérzése, úgy látszik, a „koramodernségre felelő neomodernben” is jellemzően az infinitívusos alakzatokban érhető tetten. Kimutatja Szigeti számos példával (Ady Endre, Kosztolányi, József Attila, majd Nagy László, Utassy József és Nagy Gáspár verseiben). A szerzővel együtt reméljük, hogy felelevenített alkalmazása nem az „immigrációhoz, nem az identitásvesztéshez fog kötődni, hanem a teljességigény megfogalmazásának eszköze” lesz korunkban is. Az indító tanulmányhoz kapcsolódik a következő kettő is, a *Ritmus és globalizáció* és a jórészt Németh László verselméletéről szóló és a József Attila-, Német Andor-, valamint a Kuncz Aladár-műveket összevető írás, a *Szembesítés és szövegköztesség*. Az előbbi bevezetőjében Németh László kitűnő szakértője, Grezsa Ferenc gondolatait idézi, majd értékes összefoglalását adja az író Ady-képének. *Magyar ritmus* (1939) című dolgozata alapján elemzi verstani nézeteit. Nyomatékkal emeli ki a Buffont parafrázáló gnómáját: „a forma: jellem”. A másik vizsgálat Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényének felidézésével kezdődik. Majd a műben megjelenő fogolytárs, Német Andor, József Attila „legmeghittebb régi barátja” alakját eleveníti. Fontos, hogy Hankiss Elemér már alapműnek tekinthető elemzését említi példának a Német Andor című vers ún. „komplex képeinek” analízisére (*A népdaltól az abszurd drámáig*, Magvető, Bp., 1969.). Életrajzi, filológiai adatokkal bővíti Hankiss dolgozatát, a textus szürrealista elemeire – Szabolcsi Miklósról is hivatkozva – figyelmeztet. Fontos írás ez, hiszen Ignóus Pál az elemzett darabról 1948-ban így fogalmazott: „... - megérteni azonban a talányos személyi utalások megfejtése nélkül aligha lehet; verset megérteni nem muszáj, de alkalmasint nem is árt.” (*Csipkerózsa*, Múzsák, Bp. 1989. 252.) – Az első, az *Önvizsgálat és forma* című fejezet záró darabja a Baka István-elemzések sorát nyitja. Zenei ihletésű művéről a *Dance macabre*-ről értekezik előbb. Később a régi középkori motívum álarc (maszk) összefonódott és folyamatos jelenlétét taglalja. Idézi Poe-t, Baudelaire-t, a magyar irodalomból pedig Aranyt, Adyt hozza példának, mint a Baka-mű előképeit alkotó szerzőket. Szigeti munkáira is alapozva Nagy Gábor írt róla értékes monográfiát, amit alapos elemzés

méltat itt. A könyv szerzője „fellelegzett – mint írja –, hogy megszabadult a nyomasztó kötelezettségtől”. Mégis úgy gondolom, ebben és a korábbi műveiben felvázolt Baka-kép az ő monográfiáját is megérlelte már. Mutatja azt olyan kitűnő írás, mint az *Álarcosan* című, ami az „Ady-Újraolvasóban” még *Az Ady-hagyomány Baka István lírájában* alcímmel jelent meg (1999). De a „reneszánsz találmány”-nak (*Somlyó György*), a kötött szonett formának is új életet ad a már klasszikussá váló költőnk, ahogy ezt Szigeti igazolja *A líra szelleme* című értekezésében. Figyelmeztetek az *Agrupnéó-grégoréó* című írásra. Tárnya csak részben Baka költészete, de Szigeti líratörténeti szemléletét igen jól illusztrálja. Módszert ad, mellyel az irodalomtörténész az egymástól független szerzők „mélyen rokon” érzésvilágát feltárhatja. Most József Attila, Dsida Jenő és Baka evangéliumi ihletésű, reminiscenciájú verseit veti össze (*Külvárosi éj, Nagycsütörtök, Gecsemáné*). A címbeli kifejezések az Újszövetségben a ’virrasztás’, ’vigyázás’, ’éberség’-értelemben használatosak (Pál apostol; Márk, Máté, Lukács), a krisztusi virrasztás-magatartás attribútumai, melyek közül a *csend* kiemelt szerepet kap, kétségtelenül tovább élnek a XX. századi lírában. Mindhárom költő a bibliai magányt, ébrenlétet evokálja létezésének kifejezésére. Szigeti invenciózusan bizonyítja, hogy Dsida *Nagycsütörtök* című verse lírai énjének egyedülléte a kortárs József Attila és az őket követő Baka István magányával vonható párhuzamba.

Szerzőnk egyike legkitűnőbb József Attila-kutatóinknak. Most sem csak a példái sokasága bizonyítja ezt, hanem két tanulmány is. Egy motívum, jelesül a *csönd, némaság* megjelenését mutatja be a költő ifjúkori verseiben (*Öntudatlan kamaszvágynak*) és majd annak összegzését, beépülését vizsgálja az érett művekről szólva *A kimondás törvénye és az elnémulás* című értekezésben. Véggökövetkeztetése a motívum ambivalens, sőt polivalens voltának bizonyítékait összegzi: „A hallgatás, a némaság tehát lehet a halálra készülési magatartása is, ugyanakkor e magatartás számos más megfontolást is hordozhat (...), mert a versek nem egyszerűen a halálba tartanak, hanem a teljesség felé is...”. Üdvözölni kell, hogy Szigeti Lajos Sándor „kánonjából” nem hiányzik most sem Illyés Gyula életműve. Ez a mai, a „posztmodern” bővületben születő irodalomtudományi értekezések idején, valóban „meglepő”, de jólesően az. Bár Szigetitől mégsem váratlan, hiszen az itt beválogatott írás előképe már megjelent a *Modern hagyomány* zárlatában. *A költőfestő a gangon* című elemzés az 1961-es *Új versek* kötetben közölt szonett, az *Örök s múlandó* vizsgálata. Az illyési „tárgyiasságra”

mutat az intonálás kapcsán, majd az alkotás in statu nascendi, „előttünk születő” látszatát érzékelteti plasztikusan a zenei és képzőművészeti eszköztárra is utalva. Jelzi, hogy égetően szükséges napjainkban Illyés Gyula kérdéseire, feleleteire, ha tetszik, „képviselési lírájának” aktualizálhatóságára emlékeztetni. – A „szonett-revival” jeles példája Bertók László költészete. A *Deszkatavas* című kötetét bemutatva rávilágít Szigeti, hogy megújuló alkotásmódban mégis Babitsot idézi meg és a József Attila-i hagyományt folytatja. Jelentősnek érzem most is a Tornai József-blokkot. „A méltatlanul nem az őt megillető helyen értékelt” alkotó érzésvilágát „a szürrealista álom és a halál (*Hypnos és Tamathos*) testvériségének” gondolata determinálja – fejti ki Szigeti. A kései Vörösmarty és Ady rezignált hangját, de „mégis-hitét” parázsló sorait idézi az *Így lettünk* című verséből: „Pedig tudjuk, nem lesz több megvirradás. / Magasba tartjuk tetves glóriánkat.” Köszönet illeti a gesztusért is, hogy mintegy búcsúként, gyűjteményes kötetébe válogatta a Körmendi Lajoshoz írt „nyílt levelét”. A nemrég eltávozott barát, a költő, író, szerkesztő (Oláh János búcsúztatta a Magyar Napló, 2005/2 számában) válogatott versgyűjteményét, a *Régi kútba nézek* (2001) címűt laudálja Szigeti. Az életművét az első, a *Barbaricum* kötettől tekinti át. Figyelmeztet: Körmendi ugyan a népi hagyományokhoz ragaszkodik, de a „poeta natus nem nélkülözi a poeta doctus sem”. Alkotásait XX. századi líránk folyamatában látatja (leginkább Radnótira emlékeztetik). A *Quo vadis*, a talán legjelentősebb versének befejezését idézi már akkor (2002 ősz) ő is, a címbeli, a bibliai kérdésre a válasz: „Hazamennék, amice”.

A tanulmánykötet szerzője XX. századi folyamatos hatású költészetünkről szólva következetesen, teljes joggal tekinti Ady Endre líráját a kiindulónak, a viszonyítási pontnak. Ezt teszi a magyar poézisben különösen jelentős ló-pegazus motívumkört elemezve Kassák Lajos életművében és a jeles kortárs, Zalán Tibor 1977-es verse kapcsán. Nagyon jó a kultúrtörténeti alapvetés a görög mitológia példáitól a „danteien eretnek” (Szauder József) képekig, majd Petőfi és Ady ló / lovas motívumáig. Különösen figyelemre méltó a Csokonai-párhuzam, amely a XX. századi modernségben a klasszikusunkra alludáló attribútum megjelenésére figyelmeztet. Nem kevésbé dicsérendő, hogy feleleveníti az 1968-as, akkor reveláló, verselemző konferenciát, melynek egyik fő témája Kassák *A ló meghal a madarak kirepülnek* című művének vizsgálata volt és eredményei – áttetelekkel bár – ma is hatnak. (*Formateremtő elvek a költői alkotásban*, Akad., Bp. 1971.) A motívumkutatás hozadékával alátámasztott hagyománytörténet eddigi zá-

róköveként és/vagy nyitányaként értelmezi Szigeti az *Ének a napon felejtett Hintalóért* című Zalán-verset, és egyetérthetünk ezzel a konklúzióval.

Nincs terem kitérni azokra a dolgozatokra, amelyek a fent említettekhez hasonlóan fontosak. Nem ejthetek érdemi szót a mai erdélyi költőkről (pl. Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár, Markó Béla) szóló vagy *A nem(zetiségi) lírai próza* című, Grendel Lajos, Gion Nándor és Szilágyi István műveit értőn bemutató tanulmányokról. Különös becsű munka pedig a Krúdy Gyula és a Márai Sándor világát összekapcsoló írás, a *Pastiche és palimpszeszt* is.

Aperszük („ötletek”). Ez a szó áll könyve hatodik fejezetének élén. Valóban üdítően kedves és szellemes, mégis meggondolkodtató darabokat olvashatunk itt. Fűz Veronika szobrászművésznék a szegedi Panteonban elhelyezett Kölcsey Ferenc-portróját avatta a *Gyertyaláng egész világunk* címet kapott beszéddel. A szoborról és a Kölcsey-műről elmondott asszociációk sora ez a beszédmű. Nem feledkezik meg a költőnkéről mint szónokról emlékezni sem. (Gyakran feledjük: „...szónok volt, aki nem alkudott”!) Ugyanakkor egy remek kis poézis- és motívumtörténeti áttekintést is kapunk a sorokat olvasva. Sinkó János szegedi festőművész tárlatát megnyitva a társművészet, a „szonett-piktúrák” iránt érdeklődő irodalmár szólal meg előttünk. Az alkotói processzus hasonlóságára nagy átéléssel figyelmeztet a két művészeti ágról, a festészetről és a líráról szólva. Békési Imre nyelvész professzor 2001-ben megjelent könyvének már a címe is példaadó: „Oszatlan filológia”. Szigeti bemutatja a művet, főként annak szemléletét. Azt, hogy az irodalomtudomány és a nyelvtudomány egymástól oly elválaszthatatlan, mint – Péter László hasonlatával élve – „egy dió két fele”. Tudnunk kell, hogy Békési könyvének látásmódja nélkül nem mondhat igazán érvényeset sem egyik, sem a másik, s „még a maga birodalmát és hatáskörét is aligha védelemmel megmenthetné meg.” (Cicero)

Végül említem, hogy a címet Sík Sándortól kölcsönzött befejezés („Sensus Numinis”) értelemre és érzelemre együtt ható motivikus összegzés. Nemcsak a gondolati ívet zárja, de figyelmeztet az elemzés, a „megértés” korlátaira is. A vajtfülűeknek és a nem „hivatásos olvasó”-nak, a laikus közönségnek is katarzissal szolgál. Rávezet arra is, hogy megértsük, amit más műnemekre és műfajokra is érvényesen a regényről írt tanulmányát zárva Ottlik Géza így fogalmazott meg: „A valóságnak, a regénynek is rejtett tárnáiba érkeztünk: hagyjuk őket nyugodtan a hallgatás közeteiben, járataiban, földalatti tartományaiban.”

Papp István Géza